

STD : 12

અર્થશાસ્ત્ર

પાઠ : 4

બેન્કિંગ અને નાણાકીય નીત

સ્વાધ્યાય સોલ્યુશન

પ્રશ્ન 1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ માટે સાચો વિકલ્પ શોધો :

(1) સંસ્કૃત ભાષા પ્રમાણે બેંક શબ્દનો અર્થ શું થાય ?

(અ) નાણાંનો પુરવઠો

(બ) મૂડીનો જઢ્યો

(ક) મૂડીરોકણ

(સ) વ્યવસાય

(2) ભારતમાં વેપારી બેંકમાં મોટે ભાગે કેટલા

પ્રકારની થાપણો હોય છે ?

(અ) 2

(બુ) 6

(ક્ર) 10

(સ) 3

(3) દ્રોગાનું ધિરાણ સૈદ્ધાંતિક રીતે કેટલા સમયગાળા
માટેનું હોય છે ?

- (અ) 1 વર્ષ સુધીનું**
- (બ) 1 થી 3 વર્ષ સુધીનું
- (ક) 1 થી 5 વર્ષ સુધીનું
- (સ) 5 થી 15 વર્ષ સુધીનું

(4) મધ્યસ્થ બેંક એટલે શું ?

(અ) ખાનગી બેંક

(બ) દેશની સર્વોચ્ચ બેંક

(ગ) સહકારી બેંક

(ડ) વિદેશી બેંક

(5) RBI અન્ય બેંકો પાસેથી અત્યંત દ્રુત સમયનું ઘિરાણ

લે તેના દરને શું કહેવાય ?

(અ) રેપો રેટ

(બ) બેંક રેટ

(ક) રીવર્સ રેપો રેટ

(સ) ખુલ્લા બજારનો દર

પ્રશ્ન 2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

(1) બેંકનો અર્થ આપો.

➤ બેંક એટલે માંગવામાં આવે એટલાં નાણાં પરત
કરવાની શરતે ધિરાણ કરવાના હેતુશી બચતો
એકરિત કરતી સંસ્થા.

(2) વેપારી બેંકનો અર્થ આપો.

➤ વેપારી બેંક એટલે એવી સંસ્થા જે બેંકિંગ
અંગેના વ્યવહારો કરે.

(3) મધ્યસ્થ બેંકનો અર્થ આપો.

➤ આર. પી. કંટના મતે, “મધ્યસ્થ બેંક એટલે એવી સંસ્થા જેને દેશના સામાન્ય હિત માટે અર્થતંત્રમાં નાણાંના જથ્થાના વિસ્તરણ અને સંકોચનની જવાબદારી સોંપવામાં આવી હોય.”

(4) નાણાકીય નીતિનો અર્થ આપો.

➤ દેશમાં આર્થિક વિકાસને છ્યાનમાં લઈ પ્રજાનું
હિત જગવીને આર્થિક સ્થિરતા માટે સર્વોચ્ચ
બેંક દ્વારા નાણાંનો પુરવઠો અંકુશિત કરવા
અંગેની નીત એટલે નાણાકીય નીત.

(5) નાણાકીય નીતિનાં પરિમાણાત્મક સાધનો એટલે

શું ?

- જે સાધનો સમગ્ર અર્થતંત્ર પર એકસરખી અસર પહોંચાડે છે, તે સાધનોને નાણાકીય નીતિના પરિમાણાત્મક સાધનો કહે છે.

(6) નાણાકીય નીતિનાં ગુણાત્મક સાધનો એટલે શું ?

➢ જે સાધનો સમગ્ર અર્થતંત્રના બધાં ક્ષેત્રોને એકસરખી અસર પહોંચાડતાં નથી, તે સાધનોને નાણાકીય નીતિનાં ગુણાત્મક સાધનો કહે છે.

પ્રશ્ન 3. નીચેના પ્રશ્નોના ટ્રંકમાં જવાબ આપો :

(1) બેન્ક શબ્દનો ઉદ્દેશ્વર શી રીતે થયો ?

- સંસ્કૃતમાં બેન્કને મળતો શબ્દ 'ભાંડ' છે, જે પરથી 'ભંડોળ' શબ્દ બન્યો છે.
- અંગ્રેજીમાં બેન્ક શબ્દ ફેન્ચ શબ્દ 'Banca'એ હટાલિયન શબ્દ 'Banque' પરથી ઉત્તરી આવ્યો છે.

- પ્રાચીન સમયમાં યુરોપના દેશોમાં શરાફો ફળતી પાટલી (Bench) પર નાણાંના જ્ઞાની ફેરબદલી કરતા. તેથી 'બેંક' શબ્દ અંગ્રેજીમાં વપરાવવા લાગ્યો.
- આ રીતે 'બેંક' શબ્દનો ઉદ્દેશ થયો, જેને નાણાંના ભંડોળ સાથે સંબંધ છે.

(2) વેપારી બેંકનાં ખાતાઓ વિશે જણાવો.

➤ વેપારી બેંકનાં મુખ્યત્વે ચાર પ્રકારનાં ખાતાઓ હોય છે:

1. ચાલુ ખાતાઓ (Current Accounts) :

➤ આ પ્રકારનાં ખાતા ધંધા કે પેફીના નામે ઘોલવામાં આવે છે.

➤ ધંધા માટે દિવસમાં ગમે તેટલી વાર નાણાંનો ઉપાડ ચેક દ્વારા થઈ શકે છે.

➤ ચાલુ ખાતામાં રખાતાં નાણાં પર વ્યાજ મળતું નથી.
પરંતુ બેંક ખાતેદાર પાસેથી અમુક પ્રકારનો સર્વિસ
ચાર્જ વસૂલ કરે છે. ખાતેદાર ખાતામાં જમા કરતાં
વધારાનાં નાણાં નિયમ મુજબ ધંધા માટે ઉપાડી શકે છે.

2. બચત ખાતાઓ (Saving Accounts) :

➤ આ પ્રકારનાં ખાતા વ્યક્તિઓ પોતાની ટ્રેક ગાળાની
બચત માટે ખોલાવે છે.

➤ ખાતામાંની રકમ પર તેને વ્યાજ મળે છે અને જરૂર પડે તે
નાણાં ચેક, ડેબિટ કાર્ડ, કેડિટ કાર્ડ, ATM કાર્ડ વગેરેથી ઉપાડી
શકે છે.

3. રિકરિંગ ખાતાઓ (Recurring Accounts) :

➤ આવાં ખાતા જે વ્યક્તિઓ એકસાથે બચત કરવા ન છાણી
હોય પરંતુ અમુક ચોક્કસ સમયગાળા દરમિયાન દર મહિને
કોઈ ચોક્કસ રકમ ખાતામાં જમા કરવા છાણી હોય તેવી
વ્યક્તિઓ ખોલાવે છે.

- આ પ્રકારના ખાતામાં વ્યક્તિની થાપણ (રકમ) વધતી જાય છે અને જમા રકમ પર તેને વ્યાજ મળતું રહે છે.

4. લાંબા ગાળાનાં ખાતા (Long term Accounts) :

- આ પ્રકારના ખાતામાં ચોક્કસ મુદત માટે નાણાં મૂકી શકાય છે. જેની પર બેંક સૌથી વધુ વ્યાજ ચૂકવે છે.
- લાંબા ગાળા માટે બચત કરવા હશ્ચતી વ્યક્તિઓ આ પ્રકારનાં ખાતાં ખોલાવે છે. જેને ફિક્સ ડિપોઝિટ ખાતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(3) નાણાકીય નીતિનાં ગુણાત્મક સાધનો પર નોંધ લખો.

- જે સાધનો સમગ્ર અર્થતંત્રના બધાં ક્ષેત્રોને એકસરખી અસર પહોંચાડતાં નથી, તે સાધનોને નાણાકીય નીતિના ગુણાત્મક સાધનો કહે છે.
- કેટલાંક ચોક્કસ ક્ષેત્રોના વિકાસ માટે અથવા જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોને નિર્ધારિત અસર પહોંચાડવા RBI ગુણાત્મક સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે.

- આવાં ગુણાત્મક સાધનો નીચે મુજબ છે :
 1. સલામતી (Safety – Security) :
- વેપારી બેંકો દ્વારા આપે ત્યારે સલામતીના હેતુથી દ્વારા લેનાર વ્યક્તિ પાસે ઘરેણાં, શાપણો, કાર, ઘર, જમીન જેવી ભિલકતો બાંહેધરી પેટ લખાવી લે છે. જો વ્યક્તિ દ્વારાની રકમ પાછી ન ચૂકવે, તો બેંક આવી ભિલકતો જપ્ત કરે છે.

➤ RBIના આદેશ મુજબ બાંહેધરી લખાવી લેવામાં આવે છે.

2. માર્જિન (Margin) :

➤ વ્યક્તિએ માંગેલી લોનના અમુક જ ટકા કે બાંયધરી
પેટે બતાવેલ મિલકતના અમુક જ ટકા ઘરણા વ્યક્તિને
મળી શકે છે. આ ટકાવારીને ઘરણાનું માર્જિન કહે છે.
➤ RBIએ સૂચવેલ ઘોરણા મુજબ જુદા જુદા વર્ગો માટે
અલગ અલગ માર્જિન હોય છે.

3. ધરાણની ટોચમર્યાદા :

- RBIની માર્ગદર્શિકા મુજબ કોઈ પણ એકમ માટે ધરાણની મર્યાદા નક્કી કરવામાં આવે છે.

4. લેદભાવયુક્ત વ્યાજના દર (Discriminatory Interest Rate) :

- જુદા જુદા પ્રકારના ધરાણ માટે RBI અલગ અલગ વ્યાજના દર સૂચવે છે, જેને લેદભાવયુક્ત વ્યાજના દર કહે છે.

➢ જેમ કે, ખેતીની પ્રવૃત્તિ માટે નીચા દરે ઘિરાણ આપવું
અને ઘર કે કાર ખરીદવા ઉંચા દરે ઘિરાણ આપવું.

(4) મધ્યસ્થ બેંકનાં કાર્યો ટ્રંકમાં જણાવો.

- ભારતની મધ્યસ્થ બેંક તરીકે રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા
- RBI નીચેનાં કાર્યો કરે છે :
- મધ્યસ્થ બેંક દેશનું ચલણી નાણું બહાર પાડવાનું
અત્યંત મહત્વનું કાર્ય કરે છે. અર્થતંત્ર જરૂરિયાત પ્રમાણે
નાણાંના પ્રમાણમાં વખતોવખત જરૂરી ફેરફાર કરવાની
જવાબદારી RBIની છે.

- સરકારના એજન્ટ તરીકે RBI નાણાંની વહેંચણી કરવાની જવાબદારી નિભાવે છે.
- RBI સરકારની બેંક તરીકે, તેમના નાણાકીય એજન્ટ અને નાણાકીય સલાહકાર તરીકે કાર્ય કરે છે.
- બેંકોની બેંક તરીકે RBI ભારતની બધી જ શિડ્યુલ બેંકોનું નિયમન કરે છે.

- કોઈ પણ શિડ્યુલ બેન્કની નાણાકીય કટોકટીના સમયે મધ્યસ્થ બેન્ક અંતિમ સહાયક કે 'સંકટ સમયની સાંકળ' (Lender of last resort) બની રહે છે.
- RBI વેપારી બેન્કોની શાખસર્જનની પ્રવૃત્તિ તથા નાણાંના પુરવઠાનું નિયમન કરે છે.
- RBI ભારતના વિદેશી ફૂંડિયામણના જશ્ચાની જગતવણી કરે છે.

- તેમજ ભારતમાં આવતી વિદેશી મૂડી કે ભારત બહાર જતી વિદેશી મૂડી પર ધ્યાન રાખે છે.
- RBIનાં કેટલાંડ બિનનાણાકીય કાર્યો નીચે મુજબ છે :
- RBI ભારતના સમગ્ર મૂડીબજાર અને નાણાંબજારની કામગીરી પર દેખરેખ રાખે છે અને તેનું નિયમન કરે છે.

- RBI લોકોમાં બેન્કિંગ વ્યવહારો અંગેની જગૃતતા લાવવા સતત પ્રયાસો કરે છે. તે માટે ગ્રામીણ બેન્કો અને સહકારી બેન્કોને પ્રોત્સાહન આપે છે.
- આર્થિક પરિવર્તનનો લાભ મેળવવા માટે RBI અગ્રીમતા ધરાવતા ક્ષેત્રો જેવાં કે ઘેતી, નાના ઉદ્યોગો, પરંપરાગત ગૃહઉદ્યોગો, સ્વરોજગારો વગેરે માટે ખાસ ધિરાણ વ્યવસ્થા ઉલ્લેખ કરે છે.

➤ બેન્કોના ગ્રાહકોના હિત અને હક્કાની જગતવણીનું
કાર્ય પણ RBI કરે છે.

પ્રશ્ન 4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

(1) વેપારી બેંક અને મધ્યस્થ બેંક વચ્ચેનો તફાવત જણાવો.

➤ વેપારી બેંક અને મધ્યસ્થ બેંકનાં સ્વરૂપ, કાર્યક્ષેત્ર તથા સત્તાઓ વચ્ચે વિશાળ અંતર છે. તેમની વચ્ચેના તફાવતના મુખ્ય મુદ્દા નીચે પ્રમાણે છે.

વેપારી બેંક

વેપારી બેંકો લોકોની
થાપણો સ્વીકારે છે અને
લોકોને વ્યાજે નાણાં ધીરે છે.

મધ્યસ્થ બેંક

મધ્યસ્થ બેંક વેપારી
ધોરણે લોકોની થાપણો
સ્વીકારવાનું કે ધીરધાર
કરવાનું કાર્ય કરતી નથી.

વેપારી બેંકોની
પ્રવૃત્તિઓનો મુખ્ય
ઉદ્દેશ નક્કો કરવાનો
હોય છે.

મધ્યસ્થ બેંક નક્કો કરવાના
આશયથી નહિ, પરંતુ દેશની
આર્થિક સ્થિરતા જગતવાના અને
દેશના આર્થિક વિકાસમાં સહાયક
તથા માર્ગદર્શક બનવાના
આશયથી અનેકવિધ કાર્યો કરે છે.

વેપારી બેંકો એ લોકો
માટેની બેંકો છ.

મધ્યસ્થ બેંક 'બેંકોની બેંક'
અને 'સરકારની બેંક' છ.

વેપારી બેંકો (જો
રાજ્યકૃત ન હોય, તો)
ખાનગી માલિકીની હોય છ.

મધ્યસ્થ બેંક ઘણુંખરું
રાજ્યની માલિકીની હોય છ.

વેપારી બેન્કની

વિદેશોમાં શાખાઓ હોઈ

શકે છે.

મધ્યસ્થ બેન્કની

વિદેશોમાં શાખાઓ હોઈ

શકે નહિ.